

Szalai Sándor

EMLÉKEZÉS JÓZSEF ATTILA ORVOSÁRA

Dr. Bak Róbert (1908—1974)

1974. szeptember 15-én Washingtonban elhunyt dr. Bak Róbert, a Ferenczi Sándor alapította magyar pszichoanalitikus iskola „harmadik nemzedékének” egyik legkiválóbb képviselője.* Álmában érte a halál, ahogyan mindig kívánta magának, hiszen otthon volt, kiismerte magát az álmok világában: utolsó éveiben — aligha véletlenül — éppen az én megsemmisüléséhez és a tárgyvesztéséhez, az elmúláshoz és a gyászhoz fűződő tudattalan képzetek s ezeknek patológikus és művészi kifejezési formái foglalkoztatták kutatásaiban.

Bak Róbert 1908. október 14-én született Budapesten; itt végezte el iskoláit és az orvosi egyetemet is. Elmeorvosi szakképesítését a budapesti elme- és ideggyógyászati Klinikán végzett munkája során nyerte el; később a lipótmezei elmeegógyintézetben is dolgozott. Pszichopatológiai és általános pszichológiai érdeklődése már korán a pszichoanalízis felé vonzotta, s ennek megfelelően pszichoanalitikus szakképzettséget is szerzett. Gyógyító és kutatómunkája alapján már egészen fiatal éveiben a hazai pszichiátriai és pszichopatológia egyik nagy reménységének tekintették.

Mivel Bak Róbert személyileg is közel állt a Szép Szó támogatói és baráti köréhez, ilyen kö-

* Talán érdemes itt felidézni, hogy a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1913. május 19-én alakult meg mint a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaság első nemzeti tagszervezete. Elnöke Ferenczi Sándor, alelnöke Hollós István, titkára Radó Sándor volt, akik valamennyien még közvetlenül kapcsolódtak Freud kezdeti bécsi köréhez. A Tanácsköztársaság idején az Egyesület két tagja, Ferenczi Sándor és Roheim Géza nyert egyetemi katedrát Budapesten. A „második nemzedék” az első világháború utáni időben lépett színre. Hermann Imre, a magyar pszichoanalitikusok mai neszтора, Alexander Ferenc, a chicagói nagy pszichoanalitikus intézet későbbi vezetője, és Bálint Mihály, aki utóbb a londoni Tavistock Institute élére került, ebből a „második nemzedékből” jutott a nemzetközi kutatás élvonalába. Bak Róbert Hermann Imre tanítványa volt, akit mindvégig mestereként tisztelt.

föl az egyéniség feladására. Ennek spontán igénye nélkül nincs humanitás; de ennek kizárólagosságával sincsen. A szerelem totalitárius érzés. Am a teljes érzelmi kultúra csak az animális és elemen-táris indulat emberistésével képzelhető el; nél-küle nincs belátás, és nincsen lemondás. A betel-jesülés is csak álom, Szabó Lőrincsel szólva „Az egy álma” marad. Nem születettek volna meg nél-küle a szeretetnek azok a felülmúlhatatlan szavai sem, amelynek — sok más gyönyörű szava között — József Attila a szeretetre legméltóbb költő jelző-jét köszönheti, páratlanul a világ irodalmában: „Lehet, hogy szerelme földürül majd mással, de az is ringassa ilyen ringatással.”

A „Falam ellened örök omlás” kép összetettsé-gének tökéletesen megfelel a zenei többszólamú-ság. A verselés hangszűlyos, a ritkább, igényesebb fajtájából: szavankénti sortagolású kilencs; min-den egyes szó egy-egy ütemegység. A szótágoló idő-mérték szerint egyetlen lendületes iram, csupa pyr-richius és daktilus, a sor végét hirtelen lefekező, a mondat logikai és zenei ívét lezáró spondeuszal — híven az örökkön leomló fá nehézkedési ere-jéhez. Németh László fogalma szerint poliritmikus sor — egyszerre magyar (hangszűlyos) és európai (időmértékes), amikent egyszerre dalszerű (meg-pedig a bájoló, regölők és szoltárok módján) és a Shakespeare-i szonett kompozícióját követő Gyors gördülésében lágy, folyékony hangok és nazális-sor is olajozzák — a magafütes ütemek robban-motorjának erejét az időmértékes ritmus elektro-motorja fokozza, remekül összehangolva, a korsze-rű Diesel-elektromos mozdányokhoz hasonlítha-tóan.

Mindent akar ez a vers, benne ez az egyetlen mondat, e négy szó, e kilenc szótag, ez a huszon-négy hang — és mindent elér. Le nem záruló fo-lyamata mulhatatlanul tovább rezeg bennünk, hogy letünkkel adjuk újabb és újabb értelmezé-

(Élet és Irodalom, 1975. április 12.
3—4. l.)

159

rülmények között érthető, hogy amikor József Attila állapotának rohamos leromlása a költő baráti környezete számára nyilvánvalóan tette pszichiá-triai ellenőrzése alá helyezéseinek szükségességét, Bak Róbertet kérték fel, hogy rendszeresen fog-lalkozzék vele.

Jegyezzük itt meg, hogy József Attila egy pilla-natig sem volt „analízisben”, azaz pszichianalitikus kezelésben Bak Róbertnél. Orvosilag ekkor sajnos már nem lehetett kétséges, hogy József Attilánál egy súlyos szkizofrénias kórfolyamat van kibonta-kozóban — jellegzetes szkizofrén gondolkodás-za-rral, hipochondriás, vonatkoztatási üldöztetéses téveszmékkel, hallucinációkkal stb. Márpedig Bak Róbert kollegái nagy többségével s magával Freuddal is egyetértően azt vallotta, hogy a psi-choanalitikus elmélet és belátás ugyan sokban elő-mozdítja a szkizofrénias kórfolyamatok tudományos megértését, de ezek a pszichoanalitikus keze-lésekkel lényegileg nem befolyásolhatók — sem jó, sem egyébként rossz irányban. Bak Róbert hát nem is kísérletezett semmiféle analitikus keze-léssel József Attila esetében, hanem a pszichiátriai tanácsadásnak, irányításnak és befolyásolásnak a megértő orvos barát számára rendelkezésre álló eszközeivel igyekezett a lehetőséghez képest szo-ciálisan tartani és megnyugtani a szenvedő költőt. Egyébként a pszichiátriai kezelést a betegség egy kritikus fázisában Benedek László professzor irányította, a budapesti elmeklinika akkori vezető-je, akinél Bak Róbert dolgozott.

Minderre azért térünk itt ki, mert a József Attila életére vonatkozó hazai irodalomban sajnos nagyon sok tárgyi tévedéssel, tévhitel, sőt olykor tendenciózus beállítással is találkozunk a költő tra-gikus betegségével kapcsolatban. Nem kis számban akadnak biográfusok és tanulmányírók, akik úgy szólván eltagadják, hogy József Attila élete utolsó szakaszában manifeszt elmebetegségben szenvedett — talán mert úgy vélik, hogy ez levon-hatna költői nagyságából, élete utolsó éveiben írott tüneményes versei értékeiből. Ez persze nai-vitás — Hölderlin, Van Gogh és sok nagy művész

11 Látóhatár

161

1975. szept.

már az örület határain túl alkotta talán legszebb műveit. S történetesen éppen Bak Róbert mutatta ki József Attiláról írott finomművű patográfiájában (József Attila betegsége. Szép Szó, 1938. 6. sz. 105–115.), hogy költőnk milyen egyedülálló művészi tökéletességgel és klinikus szabotossággal jelenítette meg késői verseiben saját pszichózisának élményét. Csak két példa a sok közül, amire József Attila orvosa utal:

Jaj, szeresetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rúcsok közt le és föl
vicsorgok és ugrándozom,
mert semmit nem hiszek s nagyon
félelek a büntetéstől.

(Kiáltozás)

Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem,
Ha megbolondulok, ne bántsatok.
Erős karokkal fogjatok le szépen;

ha majd egész valómmal kancsitok —
ne mutassatok öklöt, úgyse látom.
A semmiből vissza ne rántsatok.

Gondoljátok meg: Ezen a világban
nincs senkim, semmim. S mit úgy hittem: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom.

amíg elkészül ez a költemény.

(Ki-be ugrál...)

Természetesen minden orvos számára, aki József Attilát élete utolsó éveiben megvizsgálta, így Benedek professzor és klinikai orvoskara számára is, vitathatatlan és egyértelmű volt a szkizofrénias kórfolyamat diagnóza.

Olyasmire is történik számos utalás a szakirodalomban, hogy József Attila megbetegedésében nagy szerepe lett volna gyermekkori és későbbi

nélkülözéseinek. Nem is vitás, hogy a nélkülözéseket sokféleképpen megszenvetde idegrendszerében is. De ami az alapvető szkizofrénias kórfolyamatot illeti, a pszichiátria tudományának vezető képviselői nagy többségükben ma világosra állt arra a felfogásra hajlanak, hogy ez az elmezavar egy agyi, bár végső soron talán biokémiai elváltozásokban gyökerező organikus kórfolyamatot tükröz, amelynek előfordulása egyébként szegény néprétegekben nem gyakoribb, mint a jólétben élőknel, s amely történelmi vagy akár jelenkori elterjedtségében sem igen mutat különösebb függőséget az általános társadalmi és gazdasági viszonyoktól.

Vannak persze ettől eltérő felfogások is, továbbá bizonyos, hogy kedvező életfeltételek mellett s a mára már rendelkezésünkre álló számos új gyógyszeres és egyéb kezelési eljárás igénybevételével sokkal jobb esélyeket lehet biztosítani a beteg szociabilitásának huzamos fenntartására, mint ez József Attila esetében hramincót-negyven évvel ezelőtt lehetséges volt. Sajnos a betegség mélyenfekvő és mindmáig titokzatos szervi okait megragadó, vagyis kauzális terápiát változatlanul nem ismer a tudomány, s a szkizofrénias kórfolyamatok még napjainkban is nagyon sok esetben a legundorabb orvosi kezelés és ellenőrzés ellenére súlyos, végleges elméleti defektusokra vezetnek vagy nyílt tragédiákba torkollnak.

Való igaz, hogy amikor Bak Róbert József Attila orvosává lett, a beteg költő éppen egy kritikus rosszabbodás állapotában volt, amely Gy. Edit analitikusnő iránti vad és szükségképpen családított „átviteli” szerelme nyomán következett be, s egy időn át öngyilkossági és gyilkossági fenyegetések szakadéka felé sodorta őt. Ezután viszonylag nyugalmasabb fázis, időleges javulás — orvosi nyelven: remisszió — következett be. De hiába volt Bak Róbert minden igyekezete, nem sokkal később újabb és most már végzetes krízishez vezetett a költő Flóra iránti kétségbeesett és persze megint csak meghiúsult szerelme, amelynek „átvitelhez” vagy pszichoanalízishez immár feltétlenül sem lehetett semmi köze.

Mindenféle bűnbakkeresés helyett sokkal közelebb vihet József Attila életének és tragédiájának, egyben pedig halhatatlan életművének pszichológiai megértésében az az út, amelyre Bak Róbert mutatott rá patográfiájában, s amely jelentős kutatási perspektívákat nyit meg biográfusai és magyarázóinak számára:

„Az utolsó években fokozatosan, majd véglegesen kifejlődött szkizofrénias elmezavar predispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórta jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg távolra követhetők. Ezeket jórészt csak rekonstruálni volt módomban későbbi közléseiből, mert a pszichopátia megnyilvánulásánál alig több az, ami a betegség kitöréséig megnyilvánult; hipochondriás színezetű panaszok, különbségek és gyermekes játékoság, a zárkózottság és túlzott bizalmasság szélsőséges változásai; a lényegükben megmagyarázhatatlan gyorsan változó hangulatangadozások, s ami talán legszembeütőbb, egyedülvalóság, kontaktus-hiánya az emberekkel. A tizenöt éves korban elkezdett öngyilkossági kísérlet és az akkor már jelenlévő megőrüléstől való félelem felkeltik a gyanút, hogy a kórformát már ebben a korban, a pubertás alatt megindult s fenti jellemvonások már a kórformát következményes jelenségeinek tekintendők.”

Külön rámutat Bak Róbert arra, hogy József Attilának a párttal való konfliktusában milyen szerepet játszhattak pszichopatológikus tényezők is, s hogy miként funkcionálizálódhatott ez a konfliktus József Attila emberi kapcsolatának abban a kóros elszegényedésében, amelyben „a kór, melybe beleilleszkedni törekszik, egyre szűkül”. Van itt kutatnivaló József Attila életrajzói, irodalomtörténeteseink, pszichopatológusaink számára elég.

Utolsó orvosi látogatását József Attilánál Bak Róbert 1937. december 2-án tette, a költő öngyilkosságát megelőző napon. Nem lehet megrendülés nélkül olvasni, amit erről ír patográfiája zárórészében:

„A szanatórium elhagyása óta tovább soványo-

dott. Külsejében nemesen férfiasabb, szinte átszellemült. Mikor négy szemközt beszélgetésre lélemlentam, első kérdése, hogy köztem és Flóra között távozás óta sem vált intenzívebbé a viszony. Kérdésetemre kissé szomorúan megjegyzi: „azt hittem, baráti látogatásra jön”. A biztatást, hogy lesz majd Pesten állása, ami működési körének megfelelő lesz és anyagilag is biztosítja — közömbös lehangoltsággal fogadja. Bár megígéri részvételét, de nem hisz a tervezett szegedi-miskolci előadásokban sem. Elmereng: — „Szeged — ezt mondta egyszer sügva az apolóni — meg kámfor, s mikor kineztem, egy férfi volt a folyosón, aki egyszerre elment, eltűnt mint a kámfor, amikor ezt elmondtam, az egyik orvos elpirult, ez is tévedés volt, ugye?” — kérdi gúnyosan. Később szorongva, óvatosan kérdezi, hogy »nem értem, hogyan lehetséges, észrevettem, hogy az újságos itt Szárszón tudja a gondolataimat. De nemcsak ez, hanem Pesten is tudják, amit gondolok... Naphosszat kutatja az újságokat és rengeteg reávonakozó célzást talál. Fél, hogy bekerül az elmegyógyintézetbe, »a fordított világba«. Egyszerre minden átmenet nélkül megkérdezi: »Doktor úr, balkezes?« — Miért? »Láttam, ahogy azt a székét arrébbtolta«. Később az öngyilkosság után döböntem reá e sorokra:

*Ezt a székét odább tolni,
Vonat elé legugyolni*

... Öngyilkossága napjáról keltezett levelében azt írta nekem: »Hiába kísértette meg a lehetlent«. Érezhette, hogy elszakad a valóságtól, hogy a »teljes« gyógyulást, amit annyira óhajtott, nem érheti el, hogy nincs kiút számára a kaotikus világból. Búcsúzásunkkor kis öccsét kézen fogva állott magányosan, szomorúan, távolian. Nem volt már köztünk.”

A jelentős művekben egyáltalán nem szegény magyar patográfiai irodalomnak egyik kimagasló alkotása Bak Róbertnek ez a tanulmánya, amely a költő halálát követően a Szép Szó József Attila-emlékszámban jelent meg. Sajnos, azóta nem

nyomították le újra, s ma már jobbra csak könyvtárak folyóirat-gyűjteményében hozzáférhető.

Bak Róbertnek sok tekintetben egész élete tudományos munkájára kiható befolyást gyakorolt az, amit József Attilával megélt. Egyik legelső, nagy feltűnést keltett nemzetközi tudományos publikációja, *Az én-tájékozódás és a libido regressziója a szkizofréniában* (Int. Journal of Psycho-Analysis, 20., 1939, 64—71.), nyilvánvalóan magán viseli a friss élmény bélyegét. József Attila utolsó éveinek megfigyelése során szerzett felismerései az én normális és kóros reagálási és védekezési mechanizmusairól későbbi tanulmányaiba is újra meg újra bejátszának. Utolsó megjelent írásában, a New York-i Orvostudományi Akadémián 1971 áprilisában megtartott Freud-emlékelőadásában, amely a *Szerlem és tárgyvesztés*g címet viseli (Int. Journal of Psychoanalysis, 53., 1973, 1—8.) ismét elmélyed József Attila betegségének és verseinek elemzésében, de most már a szerelmi tárgyvesztés, a gyász, az öngyilkosság s az egész Eros—Thanatos motívumokért gazdag irodalom-lélektani és pszichopatológiai értelmezése keretében.

Nem sokkal József Attila halála után Bak Róbert a hitlerizmus magyarországi befolyásának rohamos növekedésével úgy látta, hogy idehaza hosszú időre elzárulnak előle az orvosi és tudományos pálya lehetőségei. Röviddel a második világháború kitörése után elhagyta az országot s az Egyesült Államokba vándorolt. Bár ott hamarosan igen kiterjedt és sikeres pszichoanalitikus magánpraxisra tett szert, egy pillanatra sem adta fel a klinikai kutatással és oktatással való kapcsolatát. Hosszú éveken át az Albert Einstein Medical University elmeklinikájának, majd több más jelentős New York-i pszichiátriai központnak volt állandó konziliáriusa és szemináriumvezetője.

Pályája második felében Bak Róbert már az amerikai pszichoanalitikusok körének és a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaságnak is elismert tudományos vezető egyéniségri közé tartozott. Elnöki tisztet töltött be a New York-i Pszichoanalitikus Egyesületben s hosszú időn át irányította a

világ e legnagyobb pszichoanalitikus egyesületének kiképző bizottságát. Bár ebben a visszaemlékezésünkben érthető módon elsősorban a József Attila-problémával többé-kevésbé szoros összefüggésben álló írásaira hivatkoztunk, terjedelmes szakirodalmi munkássága jelentős mértékben hozzájárult az én-lélektan, a szorongásos neurozisek, a kényszerselekvések és a pszichoanalitikus metodika számos nagy fontosságú kérdésének tisztázásához.

Bak Róbertet mindvégig sok szál fűzte Magyarországhoz. Többször járt idehaza a legutóbbi években is. Sokak számára emlékezetes marad rendkívül érdekes előadása, amelyet a Hermann Imre nyolcvanadik születésnapja tiszteletére rendezett budapesti tudományos ülésen tartott.

Hallatlanul nagy tudású, gazdag, színes egyéniség volt. Szűkebb szakmáján kívül a tudomány és a kultúra számos ágában is otthonosan mozgott. Nagyszerű ismerője és értője volt a modern költészetnek és képzőművészetnek, s ugyanakkor a XIV—XV. századi olasz majolikák gyűjtőjének és avatott szakértőjének is ismerték. Érdemes megemlíteni, hogy a korábban hivatkozott New York-i Freud-emlékelőadásában idézett József Attila-verseket maga fordította angolra. Az etnológia és a művelődéstörténet, az etika, a filológia és a szociológia egyaránt közel állt hozzá. Sokat utazott — a fél világot bejárta és barátai voltak mindenütt. Nagyon szerette az életet és nagyon szép, teljes élete volt. Aki ismerte, nem fogja elfelejteni. S nem fog megelégedezni róla tudománya sem.

(Kortárs, 1975. 8. sz.
1292—1295. l.)

Fodor András HOGYAN HALT MEG JÓZSEF ATTILA?

Petőfi eltűnésének s egyúttal halhatatlanná avatódásának perét szokásos a Heyde féle látlelettel kezdeni. Az osztrák őrnagy volt ugyanis, aki az is-pánkúti emelkedőn, egy átszúrt mellű, *alacsony termetű, vézna, sárgás bőrű, szakállas* férfiban fölismerte a Bem környezetéhez tartozó költőt.

Úgy hiszem, Petőfi nemzeti klasszikussá növekedését nem csak műveinek új és új kiadása, a róla megjelent könyvtári irodalom, de az is jelzi, hogy személyisége és munkássága a nép körében eleven hagyománnyá lett —, hogy a közvélemény oly sokáig nem tudott belenyugodni goromba halálába, legendák keringtek bujdoklásáról, szibériai fogságáról. S akadtak kutatók, akik egész tevékenységüket arra szentelték, hogy a várakozás táplálta rejtélyt valamiképpen megoldani segítsék.

József Attila szárszói öngyilkosságáról is rengeteget írtak már. Egy pathográfiai tanulmány (Varga Erviné az Ideggyógyászati Szemle 1966. 7. számában) olyan föltevést fejtet, miszerint 1937. december 3-án, 19 óra 36 perckor a szárszói állomáson nem öngyilkosságra történt, hanem baleset. Az áldozat az álló vagonok közé mászott, nem élt benne az egészséges ember ösztönös önfeltétele. A vonat megindult, a beteg meghalt. Ha szokványos öngyilkosságra készült, miért nem az expresszvonat alá feküdt? Tudta a menetrendet. A tehervonatról viszont nem tudhatott. S különben is, miért nem a mozdony elé ugrott?

Valószínű, hogy végső és egyetlen érv nem adódik már, mely a tragikus pillanat titkát megoldaná. Am abban, hogy a szárszói rejtély nemcsak a szakembereket irodalomtörténész, filológust, műzeológust, pszichiátert —, nemcsak az író, költő utódokat, nem is csupán a beavatott értelmiségieket, hanem a vasutast, parasztot, üzemi munkást, a kőnapri érdeklődőket is foglalkoztatja —, ebben ismét egy költőnk halhatatlanná lényegülésének, eleven legendává minősülésének folyamatát látom.

az elmúlástól tetten érten,
a lelkeim azért közvagyon... —

irta egyik kései szerelmes versében a megújodásban bizva. Ma, holtában, úgy érzem, József Attila lelke azért lesz egyre inkább közvagyon, mert mind többen keresik önként sorsa és művészete nyitját.

Két ismeretlen, huszonkét éves fiatalember: Marosán Miklós, Chinoín gyári vegyésztechnikus és Vas B. István ajátószerelő keresett meg az alábbi levéllel. Nekem szánt mondanivalójuk lényegét az ő belecselezésükkel teszem közzé ezen a fórumon.

1974. július 14-én délelőtt átfutottunk Balatonszemesről Szárszóra, a múzeumba. (Utoljára 1972-ben, a múzeum avatása előtt jártunk ott; a kiállítást akkor még rendezték.) Végigjártuk a termet, felvételeket készítettünk, s hallgattuk Kiss Ernő igazgatót, amint egy csoportnak magyarázott. Már menni készültünk, amikor belépett egy két ingkabos öregember és ennyit mondott a pénztárosnőnek:

— Zábó Károly vagyok, az a vasutas ...

Kicsit meglepett a természetes nyílt hang, de még inkább elképedtünk Kiss Ernő reagálásán, aki a vasutas szavai közé vágta:

— Maga ... maga még él?

Kezdték érdekes lenni. Hamar kiderült komor emlékeik közös felidézésekor, párbeszédükből, hogy Zábó volt az állomáskezelő, akinek szolgálati ideje alatt József Attila öngyilkos lett. A tanú, akit a jegyzőkönyvi adat óta senki sem kérdezett.

Megismerkedtünk vele, lehívtuk a bisztróba, hogy ott folytassuk a beszélgetést.

— Harmincnégy év óta, hogy innen elkerültem, most vagyok itt először. Az igazgató úr az előbb azt mondta, ő úgy tudja, hogy Nagykanizsán laktam. Később meg az terjedt el rólam, hogy meghaltam. Furcsa véletlen, de amint látják, élek... Attilát, még amikor a Palota-panzióban lakott, többször láttam, ismertem. Be-benézett hozzám ide, a szol-

gálai házba. Tudtam, hogy üldözött, szívesen fogadtam. Nem volt bolond, csak magába zárkózott. Nagy fekete kalapot hordott, kopott, ócska, de állandóan tiszta ruhában járt. Beszélgettünk, de nem politizáltunk. Akkor indítottam zászlómmal a vonatot. Aztán láttam, hogy hirtelen megbillen az egyik kocsí középen. Gyerekek rohantak rémülten, kiabáltak. — Valaki van a vonat alatt, tessék jönni, egy bácsi ráfeküdt a sínre... Leintettem a szerelvényt, odarohantam, ő volt. Feküdt mellé a sínre, a feje bent, a lába kifelé állt. Egy kocsi ment rajta keresztül. Sárga arca szinte vakított. Az egyik karja — azt hiszem a bal — vállából mereven kifordult. Nagy akaraterő, kicsoda merészség kellett ehhez! Álló vonat alá feküdni!... Hamar tömeg keletkezett: kijött Möring Sanyi, a vendéglovás, jött a bíró, a vonatvezető. A gyors miatt azonnal menni kell. Akkor még egyragányú vasút volt Szárszón. A jegyzőkönyvet majd megírjuk Szántód-Köröshegyen, azért ne várjunk! Két hét múlva hozták is, aláírtam. A tetem sokáig feküdt ott, de nem volt letakarva Magyarország térképével... Feküdt kiszolgáltatva, magáláza, fejjel a föld felé, ahogy élt — magányosan.

A zsebeit kiforgattam. Iratok voltak nála, meg egy óra, és a tiszta fehér zsebkendője. Másnap vette át a nővére.

Már sötét volt, mikor jött a két csúlgér, a Bajz Jancsi, meg egy másik. Annak a nevére nem emlékszem. (Bajz János 1902-ben született. 1966-ban halt meg. A másik, Müller nevű, állítólag meg él.) Elvittek a halottas házba. A temetésen nem voltam kint. Sok volt a csendő meg a detektív. Pestről is jöttek, vagy százan lehetettek és nagyon kevés helybéli. Később megbántam, hogy nem mentem ki, de higgyek el, nem tehettem."

Mikor elkészítettünk Zábótól és elindultunk vissza Szemesre, gyalog a műuton, nem futottunk. Néha handukoltunk egymás mellett. Szeszorítottatorkunkat a fölsimerés, hogy a költő, a közösségi embereszmény egyik első hitvallója hazánkban így is meghalhatott: versben búcsúzkodva, sínre feküd-

ve, ardra borultan súgva a világnak: "már a halálom is hasztalan."

Zábó Károly (született 1907. január 8-án) a József Attila öngyilkosságáról fölvetett csendőrségi jegyzőkönyvben 4. számú tanúként szerepel. A rábukkanó fiatalemberek önkéntes akciójá ösztönözt, hogy magam is nyomába eredjek a jelentés még életben levő 3. számú tanújának. Szimbolikus, hogy ehhez a vállalkozáshoz is adódott társadalmi segítség: a síófoki menetirányító vasutasok szocialista brigádja és Máté Kászó jelenlegi szárszói állomásfőnök vezetéttel Zábó János egykori málházóhoz.

A hatyannyolc éves, kissé nehézkes mozgású, de a kerek-piros arcú paraszt-vasutast sokan kérdegették már, de úgy tudja, hivatalosan még semmit se jegyeztek föl szavaiból. Talán azt hiszik, az ilyen pályamunkáskéféle öregember már nem is mondhat érdemlegesen.

1937-ben a szárszói állomás (következésképp a vonatindító Zábó is) a sínek túlsó, Balaton felőli oldalán volt. Bóza János az innső oldalán állt, mindent látott.

"Eppen szolgálatba mentem a teheráru behordásához. Láttam bent a szerelvényt. Lassítottam a lépést, gondoltam úgyse tudok átmenni, a munka megvár engem. József Attila is ott állt a sorompónál... Ismertem előbből, jártam náluk többször a Horváth-kert panzióban. Még oda is köszöntem neki... Nem láttam rajta különöset. Búskomor volt, mint máskor. Ahogy ott állók, hirtelen csak eliet mellettem, be a kocsi alá az útközök alatti részen, az átjáróra hasalva megfogja a belső, a vezető sínt.

Még amikor sietve elkerült, utána szóltam volna, de hát végre, hogy jöhöttem én ahhoz akkorkor? Még azt hitték volna rólam, valami rám van bízva... Amikor már ott láttam a sínre, késő volt. Késő, mert ahogy odafeküdt, abban a minutumban indult a vonat... — Héj, álljunk meg! Álljunk meg! — kiabáltam, de addigra már kezdte hűmölgetni az átjárón. Odaszaladtam, de egy fékbódé vaslépcsője miatt nem férhettem hozzá. Egy tisztos, üres I-kocsi kereké tölta, megfordította, rákapott, keresztbefordult a hátán. A kocsi megemel-

kedett... Lassan ment a vonat, de legalább húsz métert vonszolta, mire megállt. Kihúztam. Könnyű volt nagyon.... Mennyi lehetett szegény, talán 48 kiló? Még volt benne élet, még úgy rugódzott a karonban, de már nem élt... Vért nem lehetett látni, csak a kerék karimája vágott be mélyen a derekánál. Kihúztam a padkára. Virágágyás ott akkoriban nem volt. Töltőtollát, doxa óráját kivettem a zsebéből. Jött a bíró, az orvos. Tanakodtak, fogadjanak-e kocsit. Előbb a vasút tragacsára, végül a négykerekű targoncára tették, ott volt letakarva Magyarország 1914-es vasúti térképével. Bajz János alkalmi munkás húzta a holttestet a ravatalozóba, ugyanaz, akivel a nővéreket is értesítettük. En magyaráztam neki, hogy nagyon vigyázzon, csak lassan, nagyon óvatosan mondja el...

Végtere mi történt tehát Szárszón? baleset vagy öngyilkosság? Az utolsó versek és e két vallomás ismeretében úgy vélem, a költő ott a sorompónál csak a sorsát beteljesítő tehervonat indító jelére várt. Hiszen a döntés már benne volt a kusza betűkkel írt búcsúlevelében!

„Kedves Doktor Úr!

Sok szeretettel üdvözlöm. Hátha kísérelte meg a lehetetlent.

dec. 3.

József Attila”

(Somogy, 1975. 1. sz.
16—19. l.)

A cikk témájához lásd még: Tejtsik Árpád: „József Attila emlékére.” = M. Nemzet, 1975. ápr. 11., 9. l.; Ki temette el József Attilát? = M. Nemzet, 1975. máj. 9., 8. l.; Puruczki Béla: Ki temette el József Attilát? = M. Nemzet, 1975. jún. 13., 14. l.; Horváth Béla—Puruczki Béla: A szárszói temetés. = M. Nemzet, 1975. júl. 4., 8. l.